

בין ישראל לעמים: הרים גבוהים ואילנות גדולים כפולחן דתי על פי המקרא, חז"ל והפרשנות היהודית

תקציר

המאמר מתאר את ההבדלים בין תפיסת עוצמת שלטונו של האל וביטוייה בעולם של עובדי האלילים, שבו מעניקים קדושה להרים גבוהים ולעצים חסונים על פי פסוקי המקרא, ובין האמונה היהודית כפי שהיא מתוארת במקורות מן המקרא ובחז"ל, ובהם מודגשת נמיכות הקומה של הר סיני ובית המקדש כמו היחס כלפי צמחים מקודשים רק ככלי לעבודת ה'.

מילות מפתח:

פולחן דתי; הרים גבוהים; גבולות גאוגרפיים; אלה ואלון; עצים קדושים.

מובנה "הר", כגון "שדה העמלקי" (בר' יד 7) – העמלקי היה עם נווד ולא חקלאי; "וַיִּקְחֵהוּ שָׂדֵה צִפִּים אֶל רֹאשׁ הַפְּסָגָה..." (במ' כג 14) – כאן מדובר בתצפית (הר הצופים); "מרומי שדה" (שופ' ד 14).

במקרה אחר יש לבחון כיצד המילה "שדה" קשורה למילה "הר": בתיאור נפילת המלכים בעמק השדים נאמר "וַעֲמַק הַשָּׂדִים בְּאֶרֶת חֲמֹר וַיִּסְּסוּ מֶלֶךְ סָדָם וַעֲמָרָה וַיִּפְּלוּ-שָׁמָּה..." (בר' יד 10). מהם השדות והבורות שנפלו בהם המלכים? לכאורה מדובר בבורות לייצור סיד, כפי שמובא בבראשית רבה מב, ז: "בירין בירין מסקן חמר" (בורות בורות המעלים חמר).⁷ על סמך הסברנו שיש קשר בין המילה "שדה" למילה "הר", יש מקום לומר שהשדה שימש מכשול בבריחת המלכים בהיותו חרוש בצורה של תלמים שנראים כמו הרים ובקעות. נראה שגם פעולת השידוד המוזכרת כפעולה חקלאית במקרא לאחר פעולת החריש, קשורה לעניין זה: "הָכֵל הַיּוֹם יַחְרֹשׁ הַחֲרֹשׁ לְזֶרַע יִפְתָּח וַיִּשְׂדֶּד אֲדָמָתוֹ" (יש' כח 24) ובהתאמה לכך מוזכר כוחו של ה' במענה לאיוב: "הֲתִקְשֹׁר יָרִים בְּתֵלָם עֲבֹתוֹ אִם יִשְׂדֶּד עֲמָקִים אַחֲרָיו" (איוב לט 10). אם כן, אפשר למצוא קשר בין המילה "הר" לכינוי האל בשם "שדי", כפי שהתרגום של המילה "הר" בשפה האכדית הוא šadû = שַׁדֻּ.⁸

עד כה סקרנו את התפיסה הרווחת במזרח הקדום כלפי האל, שאחד מתיאורי שלטונו הם ההרים הגבוהים. גם באמונה היהודית נמצא במקרא האדרה של אלהי ישראל כמי שמקדש את ההרים כגבול: "...הַגִּבֹּל אֶת הָהָר וְקִדְשָׁתוֹ" (שמי' יט 23), כשולט בראשי ההרים המסמלים שלטון דתי: "וְעַל כָּל הָהָרִים הָרָמִים וְעַל כָּל הַגְּבָעוֹת הַנִּשְׁאָאוֹת" (יש' ב 14) וכמציב גבולות – "הָאוֹתִי לֹא תִירָאוּ נְאֻמִּי-ה' אִם מִפְּנֵי לֹא תַחֲלִילוּ אֲשֶׁר שְׁמִי חוֹל גְּבוּל לַיָּם חֶק-עוֹלָם וְלֹא יַעֲבֹרְהוּ וַיִּתְּנָעֲשׂוּ וְלֹא יוֹכְלוּ וְהָמוּ גִלְיוֹ וְלֹא יַעֲבֹרְהוּ" (יר' ה 22).

הפסוק הבא מתאר את עדיפותם של הר סיני ("הר אלהים") ואת הר המוריה ("ההר חמד אלהים לשבתו") מכל ההרים: "הָרָאֵלִהִים הָרִבְּשָׁן הָרִבְּנִים הָרִבְּשָׁן. לָמָּה תִרְצָדוּן הָרִים גְּבֻנִים, הָהָר חֲמַד אֱלֹהִים לְשִׁבְתוֹ אֵף ה' יִשְׁכֹּן לְנֶצַח" (תה' סח 16-17), כפי שמתרגם יונתן: "טור מוריה אתר די פלחו אבהת עלמא קדם יי-אתבחר לבנין בית מקדשא וטור סיני למוהבית אוריתא" (הר מוריה מקום שהקריבו אבות העולם לפני ה' נבחר לבנין בית המקדש והר סיני למתן תורה). מעניין שבפסוק הקודם מתואר ה' בשם "שדי", שכאמור יכול להיות במשמעות של "הר", כלומר ה' נקרא "הר" והוא שולט ובוחר את ההרים הקדושים שלו: "בְּפָרֶשׁ שְׂדֵי מְלָכִים בָּהּ תִּשְׁלַג בְּצִלְמוֹן" (שם 15).

עם זה ההשקפה היהודית מדגישה דווקא את חשיבותה של הענווה. הדוגמאות שיובאו להלן בתיאורם של הר סיני והר המוריה כאתרים מקודשים, מבטאות את התפיסה היהודית המדגישה את הענווה בעניינים הגאוגרפיים של אתרי פולחן.⁹

ברצוננו להביא מקור מוכר ממדרש חז"ל להסבר בחירתו של הר סיני כמקום ראוי למתן תורה לעם ישראל:

"כי כתבור בהרים וככרמל בים יבוא" (יר' מו 18) – זה אומר נקראתי הר תבור, עליי נאה שתשרה שכינה, לפי שאני גבוה מכל ההרים [...] זה אומר אני נקראתי הר הכרמל, עליי נאה שתשרה שכינה, לפי שאני נתמצעתי בתווך, ועליי עברו את הים. אמר הקב"ה: כבר נפסלתם לפניי בגבהות שיש בכם, כולכם פסולים לפניי [...] אין רצוני אלא בסיני שהוא שפל מכולכם.¹⁰

מדרש זה מתאר את גובהו הנמוך של הר סיני מהר כרמל ומהר תבור. אין מטרתו של מאמר זה לעסוק במחלוקות

7. ראו: י' שפניר וא' ששון, 'כבשני תעשייה בתקופות קדומות במדבר המזרחי של ארץ ישראל', **מחקרי יהודה ושומרון**, ד (תשנ"ד), עמ' 161-177. רש"י כותב: "כך שמו, על שם שהיו בו שדות הרבה. ומדרשי אגדה יש, אבל אין שוין לפשוטו" (בר' יד 3 ד"ה "עמק השדים"). רש"י, כפי שראוי ללמוד מדבריו, הכיר את ההסברים השונים המופיעים במדרש לשם שְׂדִים – "עמק השדים, שהוא מגדל סדנים, ד"א [=דבר אחר] שהוא עשוי שְׂדִים, שְׂדִים תלמים. ד"א: שהוא מניק את בנו קְשִׁדִים" (בראשית רבה מב, ה), והכריע כאחת הדעות המובאת במדרש (תלמים) שמדובר בשדות (וכן תרגום אונקלוס, רד"ק ורלב"ג), כלומר בעמק הידוע בריבוי השדות שבו. ראו: א' בקראט, **ספר זכרון על פירוש רש"י לחומש**, מהדורת מ' פיליפ, פתח תקווה תשמ"א, עמ' קז.

8. *šadû*, *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD)*, 17, p. 49. יש לציין כי טור-סיני סבור כי המילה "שדי" איננה יכולה להתפרש כאלוהי ההרים. לדבריו, הכינוי של אלוהי ארץ האמורי באכדית amurru אינו מתקשר למילה "שדי", שמובנה עשוי להיות אלוהי ההר il sadi או אלוהי ההר הגדול rabī il sadi. ראו: נ"ה טור-סיני, 'אל שדי', **ארץ ישראל**, ג (תשי"ד), עמ' 39-41.

9. ריינר תיאר את הגבלת קדושתו של סיני לזמן מסוים לעומת קדושתו הנצחית של הר המוריה כשני מודלים חינוכיים מנוגדים ביהדות: פתיחות מצד אחד וסלקטיביות מצד אחר – ראו: ש' ריינר, '**הר סיני והר המוריה: שיחה לפרשת יתרו**', **מעגלים**, ה (תשס"ז), עמ' 7-12.

10. מדרש תהלים, שוחר טוב (בובר), סח.

הרבות הסובבות על זיהוי מקומו של הר סיני;¹¹ יש המזהים את הר סיני בג'בל מוסא (גובה 2285 מטר מעל פני הים), או בהר כרכום (גובה 847 מטר מעל פני הים) ועוד.¹² המשותף לכל הזיהויים הוא שהר סיני גבוה מהר הכרמל (גובה 546 מטר) ומהר התבור (גובה 562 מטר)! דברי הקב"ה המובאים במדרש על גובהו של הר סיני, באים לחדד כנראה מסר שונה ממה שמקובל לחשוב: דווקא ובגלל שהר סיני גבוה מהר הכרמל והר התבור, יש להעריך את הענווה שלו שהרי אם הוא היה נמוך מבחינה טופוגרפית, הרעיון של הענווה היה מחוסר בסיס! המשך לתפיסת הענווה של ה' כמודל חינוכי נמצא במדרש חז"ל מתוך ברייתא דר' ישמעאל, המסביר את התיאור השונה של ירידת הקב"ה על הר סיני בספר שמות להשמעת קולו מן השמיים בספר דברים, בכך שה' הנמיך את קומתו כדי לדבר עם בני ישראל:

שני כתובין מכחישים זה את זה עד שיבא כתוב שלישי ויכריע ביניהן: כתוב אחד אומר - "וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר"; וכתוב אחר אומר - "אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם"; [הכריע] - "מן השמים השמיעך את קולו ליסרך" מלמד שהרכין [הקדוש] ב[רוך] ה[וא] שמי שמים העליון על ראש ההר ודבר עמה מן השמים...¹³

את הפסוק המתאר את העלייה לבית המקדש "וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר ה' אלהיך" (דב' יז 8), דרשו חז"ל בסמליות "מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל, וארץ ישראל גבוה מכל הארצות" (בבלי, קידושין סט ע"א-ב). עם זה מברכת משה לשבט בנימין: "לְבַנְיָמִן אָמַר יְדִיד ה' יִשְׁכֵּן לְבֶטֶח עָלָיו חֶפֶץ עָלָיו כָּל הַיּוֹם וּבֵינָם כְּתִפּוֹ שָׁכֵן" (דב' לג 12) לומדים שמקום השכינה איננו במקום הגבוה ביותר אלא דווקא במקום נמוך, ולכן צריך שגם בית המקדש יהיה נמוך יותר מירושלים. כך גם לומדים מעוד מקור שבו מתואר מדוע חשבו בתחילה לבנות את בית המקדש במקום הגבוה ביותר, משום שבתיאור גבולו של שבט בנימין לא נאמרה המילה "וירד":

כתיב: "וקמת ועלית אל המקום", מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל, וארץ ישראל גבוהה מכל ארצות, לא הוּוּ ידעי דוכתיה היכא, אייתו ספר יהושע, בכולהו כתיב: "וירד", "ועלה הגבול", "ותאר הגבול", בשבט בנימין "ועלה" כתיב, "וירד" לא כתיב, אמרי: ש"מ הכא הוא מקומו. סבור למבנייה בעין עיטם דמדלי. אמרי ניתתי ביה קליל [חשבו לבנותו בעין עיטם מפני שהוא גבוה מאוד, אמרו נלך למקום קצת יותר נמוך], כדכתיב "בין כתפיו שכן" (בבלי, זבחים נד ע"ב).¹⁴

קלימי בחן את חוסר הפירוט במקרא בעניין מיקומו המדויק של מקום העקידה "על אחד ההרים אשר אמר אליך..." (בר' כב 2), וכן בעניין מקום בנייתו של בית המקדש (מל"א ו) ולדעתו נמצא לכך מקבילות בסיפורי בנייה של מקדשים במזרח הקדום שבהם לא מופיע תיאור מיקומו הגאוגרפי של המקדש.¹⁵

לסיכום, אף שאפשר למצוא במקרא מספר פעמים שבהן צוין הר גבוה בפולחן דתי, בפסוקים אחרים ובפרשנות חז"ל אנו מוצאים דווקא היאלמות הכתוב בעניין מיקומו המדויק של בית המקדש ("כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם..." – דב' יב 5), כמו חוסר ודאות בעניין זיהוי הר סיני וסיבת בחירתו להיות מקום קדוש, דבר המעיד

11. כפי שכבר כתב הראל: "זיהויו של הר סיני כרוך בקשיים מרובים. זיהויים רבים הוצעו להר סיני, וכולם אינם יוצאים מגדר השערה" – מ' הראל, 'סיני', **אנציקלופדיה מקראית**, ה, עמ' 1021. כאן יש לציין ריאיון עם הרב שרלו בעניין זיהוי האתר המקראי של הר סיני. הרב שרלו מתאר את הדגש שיש על פי הגישה היהודית בתורה לעומת חוסר חשיבותו של הר סיני: "מיקומו של ההר אינו מעניין את היהדות, מכיוון שנקודת הציון המשוערת של המעמד אינה חלק מהמצע הרוחני והתרבותי שיהדות מתעניינת בו. אין למקום ההוא כל קדושה, או כל משמעות דתית כלשהי. המסורת נטלה את התורה מהר סיני, הובילה את התורה לאורך כל המסעות של עם ישראל, לאורך הגלויות השונות ולאורך תקופות העצמאות המדינית. היא הפכה את התורה למשהו חי וגורם השראה, היא עסקה במימוש התורה, בלימודה ובהנחלתה" – ראו: א' גולן, **תעלומה עתיקה: איפה נמצא הר סיני?**, **ישראל היום**, 17.5.2018.

12. ראו: ע' ענת, **הר כרכום: לאור התגליות החדשות** (אריאל, 149), ירושלים תשס"א.

13. ברייתא דרבי ישמעאל פרק א (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 9, בהשלמת קיצורי כתב יד ותיקן 66). ראו: א' שמאע, 'פרשות ההתגלות: עיונים והרהורים תיאולוגיים', י' ברנדס, ט' גנזל וח' דויטש (עורכים), **בעיני א-לוהים ואדם: האדם המאמין ומחקר המקרא**, ירושלים תשע"ה, עמ' 342-358.

14. יש לציין שגם לדעה השנייה המובאת שם שהסנהדרין הייתה בנחלת יהודה והשכינה בנחלת בנימין, עדיף להנמיך את מקום המקדש משום שצריכה להיות קרבה בין מקום המקדש לסנהדרין, ואילו עין עיטם, על אף גובהו, הוא כנראה רחוק מדי.

15. י' קלימי, 'ארץ המוריה, הר המוריה ואתר מקדש שלמה בהיסטוריוגרפיה המקראית', **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום**, יא (תשנ"ז), עמ' 180-194. קלימי סבור כי השלמת הפרטים שהוספו במקור לאחר מכן "...בְּהֵרֵם הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר נִרְאָה לְלִיד אֲבִיהוּ אֲשֶׁר הָיוּ בְּמִקְוֵם דָּוִד בְּגֶלְגַּל אֲרֶן הַיְּבוֹסִי" (דה"ב ג' 1), יוצרים אנלוגיה לסיפור העקדה ועם סיפור הקמת המזבח בגורן ארנן היבוסי, ועשויים לעמוד על מגמה כרוניסטית של מחבר דברי הימים, ראו: קלימי (שם), עמ' 190-191.

על חשיבות ההכרה בעליונות האל וכוחו אך בחוסר תלותו במיקום גאוגרפי של הרים גבוהים, כפי שנמצא קשר בין מקומות גבוהים לפולחן עבודה זרה בתפיסות דתיות אחרות.¹⁶

היחס כלפי עצים קדושים

ראינו עד כה כי ראשי הרים ומקומות גבוהים הם מאפייני מקומות של עבודה זרה. מאפיין נוסף של עבודה זרה היו עצים שגדלו בראשי ההרים, כפי שנמצא בפסוקי המקרא: "... בהיות חלליהם בתוך גליליהם סביבות מזבחותיהם אל כל גבעה רמה בכל ראשי ההרים¹⁷ ותחת כל עץ ויען¹⁸ ותחת כל אלה עבדתה מקום אשר נתנו שם ירח ניחן לכל גליליהם" (יח' ו 13). נראה שאחת מהסיבות של פולחן דתי לעצי קדושים הייתה גודלם הכביר והצל הרחב שהם מעניקים: "על ראשי ההרים יזבחו ועל הגבעות יקטרו תחת אלון ולבנה ואלה כי טוב צלה..." (הו' ד 13).¹⁹

עצים היו עשויים לשמש נקודות ציון בולטות בנוף, אך לא קביעת גבולות שבטיים או מדיניים; העצים שימשו בעיקר לציון אירוע²⁰ או שם יישוב הנקרא על שם הצמחים בסביבתו.²¹ עצים בעלי רושם במראה ובגודל או שונים מבית הגידול הטבעי שלהם שימשו נקודות ציון מהותיות. כך היה עץ התמר שדבורה ירשה למרגלותיו (שופ' ד 5),²² וכן עץ האשל שהמלך שאול ישב מתחתיו (ש"א כב 6),²³ מאחר שבית הגידול הטבעי של עצים אלו הוא אזור חם ונמוך ולא אזור הררי.²⁴ עץ הרימון ששאול ישב מתחתיו (ש"א יד 2) אומנם אינו חריג בנוף ההררי, אך ייתכן שהיה עץ מרשים וגדול במיוחד.²⁵ גם קברים נחפרו ונכרו בסמוך לעצים, כפי שעולה מדברי שמש:

המתים היו עשויים להיקבר גם מתחת לעץ, ששימש ציון למקום הקבר ואמצעי להנציח את זכר המת: דבורה מינתה רבקה נקברה סמוך לבית אל, תחת "אלון בכות", אשר כונה כך

16. דוגמאות: הר גריזים – בידי הכותים (השומרונים); הר הכרמל (מוחרקה) – בידי הנוצרים וג'בל מוסא – בידי הנצרות.
17. פעמות רבות במקרא נמצא שימוש של איברי הגוף עבור פריטים גאוגרפיים וטופוגרפיים, כמו "ראש הגבעה" במלחמה נגד עמלק (ש"מ יז 9, 10), "ראש ההר" לעומת הר סיני (ש"מ יט 20). יש לציין שמתוך 15 אזכורים של "ראש ההר" במקרא, רובם נאמרים בהיבט רוחני ופולחני, בהר סיני – "ויגד ה' על הר סיני אל ראש ההר ויקרא ה' למשה אל ראש ההר וינעל משה" (ש"מ יט 20, ועוד); בהר הבית – "והיה באתרית הקמים נכון ויהיה הר ביתיה" בראש ההרים ונשא מקבעות ונהרו אליו כל הגוים" (יש' ב 2 וכן מ" ד 1); "ואת תורת ה' על ראש ההר כל גבולו סביב סביב קדש קדשים הנה זאת תורת ה' תחת" (יח' מג 12) ועוד. ראו: י' שפניר, "מכף רגל ועד ראש" (ישיעהו א. ו): שימוש באברי גוף בתיאורים גאוגרפיים בתנ"ך, **טללי אורות**, יג (תשס"ז), עמ' 105-122; M. Avi-Yona, 'Mount Carmel and the God of Baalbek', *Israel Exploration Journal*, 2, 2 (1952), pp. 118-124.
18. הפרשנים הסבירו את הביטוי "עץ רענן" בכל מיני דרכים: ביטוי לרטיבות ולחות כפירוש רש"י (ד"ה "כברוש רענן", ה' יד 9; ד"ה "דשנים ורעננים יהיו", תה' צב 11); ריבוי עלים כפירוש ר"י קרא (ד"ה "והיה עלהו רענן", יר' יז 8) ועוד הסבר המשלב בין שני פירושים אלו: שהעלים ירוקים ולחים כל השנה (קרוי כיום "ירוקי-עד"), כדברי רד"ק (ד"ה "באלים", יש' נז 5; ד"ה "זית רענן", יר' יא 16). אכן, חלק ממיני האלון (אלון מצוי) והאלה (אלת המסטיק) מתאימים להגדרה זו של "ירוקי-עד". תרגום יונתן מתרגם את המילה "רענן" – "עפוף" כלומר מרובה בענפים. בתרגומים מודרניים נמצא שתרגום המילה "רענן" הוא ירוק (King James Version) או "עפוף" (American Standard Version (ASV): Jubilee Bible 2000). יש מקום למחקר עתידי האם יש התאמה בין סוגי העצים שנזכרו בנבואות השונות ואופי תיאורם למקום גידולם הטבעי כדי לבחון האם העצים המוזכרים הם ירוקי-עד.
19. המונח "צל" במקרא מכון פעמים רבות להגנה פיזית מפני קרני השמש היוקדות, כגון "וימן ה' אלהים קיקון ויעל מעל ליונה להיות צל על ראשו להציל לו מרעתו" (יונה ד 6) אך על דרך מטפורה משמש מונח זה גם כביטוי לקרבה: "בצילו חידמתי וישבתי ופריו מתוך לחיכי" (שה"ש ב 3), כביטוי להגנה: "ה' שומרך ה' צילך על יד ימינך" (תה' קכא 5) וכשאיפה לחופש: "כעבד ישאף צל..." (איוב ז 2). להלן נרחיב בעניין מיני העצים ששימשו לפולחן עבודה זרה.
20. כגון נחל אשכול (במ' כג 24) ועוד.
21. כגון רתמה (במ' לג 18), קרית יערים (יהו' טו 9), תפוח (יהו' יז 8-7), לוז (שופ' א 23), עמק האלה (ש"מ יז 2) ועוד.
22. מלבד היותו חריג בנוף הבוטני של צמחי ההר, התמר הוא עץ גבוה, כפי שמושויות קומת הרעיה לקומת התמר: "ואת קומתך דמתה לתמר" (שה"ש ז 8), ונראה ממרחקים כפי שרש"י הסביר את הפסוק "הציבי לך ציונים, שימי לך תמרורים" (יר' לא 20) – אנשי יהודה שתלו עצי תמר שישמשו סימן לדרך חזרה מהגלות. רד"ק פירש "תמרורים": "לשון גובה". היציאה של דבורה משער העיר, שם ישבו השופטים בתקופת המקרא (דב' טז 18; עמ' ה 15; זכ' ח 16; תה' קכב 2-5 ועוד), מלמדת על הוויתור שלה לשבת במקום מכובד והעדפתה לשבת במקום בולט וחשוב, באחת הדרכים המרכזיות בתקופת המקרא, ראו: ד' שניאור, **צ'ל עצים כתיאור ריאלי וכסמל בסיפור המקראי**, על אחר, כ (תשע"ט), עמ' 25-39.
23. בלשון חז"ל יש ביטוי 'אשלי רברבי' (בבלי, בבא בתרא לא ע"ב), שכוונתו: נתלה (סומך דעתו) בעצים (=רבינים) גדולים. ייתכן שמקורו בגודל עץ האשל או בדברי חז"ל הדורשים את עלייתו של שאול המלך למלוכה בעזרת תפילתו של שמואל הנביא, על פי הפסוק "...ושאול יושב בגבעה תחת האשל בְּרָמָה...": "וכי מה ענין גבעה [עירו של שאול] אצל רמה [עירו של שמואל]? אלא לומר לך: מי גרם לשאול שישב בגבעה שתי שנים ומחצה [למרות שחטא]? תפלתו של שמואל הרמתי" (בבלי, תענית ה ע"ב).
24. נ' הראובני, **שיח ועץ במורשת ישראל**, נאות קדומים 1984, עמ' 26.
25. אף שעץ רימון לא נחשב לעץ גבוה, יש מקום לתת לו חשיבות מתוקף שייכותו לשבעת המינים שהשתבחה בהם ארץ ישראל, וכדברי רונסון: "מקומות ישוב רבים בארץ נקראו על שם הרימון, לדוגמא: רימון פרץ, עין רימון, גבע רימון, סלע רימון, גת רימון ועוד. תפוצת השם יש בה כדי להעיד על חביבותו ולא דווקא על היקף גידולו המסחרי" – י' רונסון, "כ"י יער הוא ובראתו והיה לך תוצאותיו": היער בחבלי ההר ומקומו במקרא, **שומרון ובנימין**, ג (תשנ"ג), עמ' 13-27.

כנראה בעקבות קבורתה שם (בר' לה, ח), ואנשי יבש גלעד קברו את עצמות שאול ובניו תחת עץ האשל (או עץ האלה - לפי גרסת בעל דברי הימים) אשר ביבש (שמ"א לא, יג; דה"א י, יב).²⁶

דפני מביא מדברי ויליאם רוברטסון סמית (1846-1894), חוקר שפות שמיות, כי אצל העמים השמיים שני גורמים הטבע העיקריים המשמשים מושא לפולחן הם מעיינות ועצים. המקור לפולחנים אלו הוא האמונה שהחיים שהאל מעניק זורמים מהמים הקדושים ומזינים את העץ המקודש.²⁷ מחקרים וסקרי נוף רבים²⁸ מראים כי בעולם הקדום הייתה לעצים שונים²⁹ משמעות אלילית-פולחנית, דבר שיש לו השפעות גאוגרפיות גם לקידוש המקום, כפי שמסכם זאת דפני:

הם נחשבים כמקום משכן לכוחות על-טבעיים, הם בעלי גבולות פיזיים וגיאוגרפיים המתוחמים בבירור מהסביבה החילונית, העצים מוגנים מפני פגיעת האדם באמצעות מערכת איסורים ועונשים ידועה וברורה, יש לעצים אלו היסטוריה דתית ותרבותית עמוקה שורשים, העצים מוגנים כדי לרצות כוחות על-טבעיים העשויים לנקום בבני-אדם. כך ניתן לסכם שהאמונה בעצים קדושים היא תופעה כלל עולמית חוצת יבשות, תרבויות ותקופות היסטוריות.³⁰

האלה והאלון כ"עצים קדושים"

ברצוננו להרחיב ולהעמיק בהבנת הקשר שבין הריאליה המקראית של מיני העצים וגודלם ובין מעמדם וחשיבותם כעצים קדושים. לשם כך בדקנו מהם מיני עצים המופיעים במקרא בתדירות גבוהה כעצי פולחן ומהם מאפייניהם הייחודיים.

אנו מוצאים שישנם פסוקים רבים המתארים את הישיבה מתחת לעץ האלה משום היותו עץ בעל צל רחב:

"וַיִּגְדְּעוּן בָּא וַיַּעַשׂ גָּדִי עֲזִים וְאַיִפַּת קֶמַח מַצּוֹת [...] וַיֵּצֵא אֶלָיו אֶל תַּחַת הָאֵלָה וַיֵּשֶׁב" (שופ' ו 19).

"וַיֵּלֶךְ אַחֲרָי אִישׁ הָאֵלֵהִים וַיִּמָּצְאוּהוּ יֹשֵׁב תַּחַת הָאֵלָה" (מל"א יד 14).

"וַיֵּשְׂאוּ אֶת גּוֹפֹת שְׁאֹל וְאֶת גּוֹפֹת בָּנָיו וַיָּבִיאוּם יְבִישָׁה וַיִּקְבְּרוּ אֶת עַצְמוֹתֵיהֶם תַּחַת הָאֵלָה בִּיבֶשׁ" (דה"א י 12).

מלבד זאת כמה פסוקים מתארים את עבודת האשרה, וכאמור אולי הנפוץ מביניהם הוא עץ האלה:

וַיִּדְעָתָם כִּי אֲנִי ה' בְּהִיּוֹת חֲלָלֵיהֶם בְּתוֹךְ גִּלְדֵיהֶם סְבִיבוֹת מִזְבְּחוֹתֵיהֶם אֶל כָּל גִּבְעָה רָמָה בְּכָל רֹאשֵׁי הָהָרִים וְתַחַת כָּל עֵץ רַעֲנָן וְתַחַת כָּל אֵלָה עֲבָתָה מְקוֹם אֲשֶׁר נָתַנוּ שֵׁם רֵיחַ נִיחַח לְכָל גִּלְדֵיהֶם (יח' ו 13).

עַל רֹאשֵׁי הָהָרִים יִזְבְּחוּ וְעַל הַגִּבְעוֹת יִקְטְרוּ תַּחַת אֵלוֹן וְלִבְנָה וְאֵלָה כִּי טוֹב צִלָּהּ... (הו' ד 13).

לדברי עמר, יש מקום לזהות את האלה המקראית עם עץ האלה הארץ-ישראלית (*Pistadetum palaestina*) והאלה האטלנטית (*Pistadetum atlantica*). עם זה הוא מציין כי מדובר בשם קיבוצי של עצי אלה ממינים שונים זה מזה ורק לעיתים אפשר להבחין בין המינים מתוך הקשר הפסוקים ותיאור בית הגידול.³¹ אם כן, נראה שהסיבות להטמנת אלוהי הנכר והנזמים "תחת האלה אשר עם שכם" (בר' לה 4), כמו קבורת

26. י' שמש, **אבלות במקרא: דרכי התמודדות עם אבדן בספרות המקראית**, בני ברק תשע"ו, עמ' 93.

27. א' דפני, **עצים מקודשים בישראל**, בני ברק תשע"א, עמ' 47.

28. א' שלמה, 'העץ המקודש – גורם לשמירת נוף קדמון', **אופקים בגאוגרפיה** (תשל"ו), עמ' 81-86; ז' עמר, 'ה"בוטניקה הקדושה" של ארץ ישראל במסורת הנוצרית', **אריאל**, 156-155 (תשס"ב), עמ' 214-206; F. J. Simoons, *Plants of Life, Plants of Death*, Wisconsin 1998; M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, trans. R. Sheed, Cleveland 1958.

29. על מאפיינים טבעיים-אקולוגיים וגאוגרפיים שהשפיעו על בחירת מגוון העצים המקודשים ראו סקירתה של נ' ליסובסקי, 'על עצים ועל המקום: מאפיינים תרבותיים, טבעיים וחזותיים של הנוף המקודש בארץ-ישראל', **קתדרה**, 111 (תשס"ד), עמ' 41-74. דוגמה לצמח מקודש אחר הוא ה"סנה" המזוהה עם פטל קדוש (*Rubus sanguineus*), ראו: מ' זהרי, 'סנה', **אנציקלופדיה מקראית**, ה, עמ' 1061-1062; ז' עמר, **צמחי המקרא: בחינה מחודשת לזיהוי כל הצמחים הנזכרים בתנ"ך לאור מקורות ישראל והמחקר המדעי**, ירושלים תשע"ב, עמ' 142.

30. דפני (לעיל הערה 27), עמוד 36.

31. עמר (לעיל הערה 29), עמ' 81.

המלך שאול ובניו מתחת לאלה (דה"א י 12), הן דרך מסוימת של שיוך לקטגוריית "עץ קדוש" שמופיע למרבה הפלא גם בכריתת הברית של יהושע עם עם ישראל במקדש ה' בשכם:

וַיִּכְתֹּב יְהוֹשֻעַ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹהִים וַיִּקַּח אֶבֶן גְּדוֹלָה וַיִּקְיֶמָהּ שָׁם תַּחַת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּמִקְדָּשׁ ה' (יה' כד 26).³²

את חשיבותם של עצי האלה והאלון בתקופה המקראית תיאר עמר:

האלה הארץ-ישראלית הייתה ועודנה מהווה מרכיב מרכזי בכל החבל הים-תיכוני בארץ ביחד עם האלון המצוי (*Quercus calliprinos*). שרידים ממין זה נמצאו למכביר מכל תקופותיה ההיסטוריות של הארץ. האלה האטלנטית נמנית עם הגדולים שבעצי הארץ והיא אף נפוצה בחבל הים-תיכוני - ביער פארק, וכמרכיב עיקרי באזור הספר ובחבל האירנו-טורני המדברי. שרידים מאלה אטלנטית נמצאו בעיקר בעמק הירדן העליון, בגולן ובנגב. במיוחד ראויים לציון עצים גדולים ועתיקים, שעל פי בדיקות דנדרוכרונולוגיות [בדיקות של טבעות ותחומים נוספים לקביעת גיל העץ, ד"ש] מגיעים לכדי מאות שנים (500-1000 בקירוב).³³

בהמשך דבריו כותב עמר כי "האלון המצוי הוא העץ הדומיננטי בחבל הים-תיכוני של ארץ ישראל [...] ומהווה רוב מוחלט בקרב פולחן העצים הקדושים",³⁴ וכך כותב גם דפני: "מכל מיני העצים המצויים ברחבי אירופה, נחשב האלון כעץ המקודש ביותר על בני עמים משחר ימי האדם ועד היום. הסיבה הנראית לעין היא הממדים האדירים אליהם עשויים להגיע העצים וכן חוסנם הרב בפני שיני האקלים והזמן".³⁵

מחקר זה שעוסק בהיכרות עם תיאורים ריאליים של עצי האלה והאלון וחשיבותם בימי קדם, עשוי לתרום לשאלת אופי היער והחורש בארץ ישראל בתקופת המקרא:³⁶

האם האלה והאלון שימשו עצי פולחן רק משום שהם היו עצי היער הנפוצים בארץ ישראל בתקופת המקרא? להערכתנו התשובה היא שלילית, משום שיש שתי סיבות מהותיות, בעלות זיקה הדדית, שבגללן נזכרו האלון והאלה פעמים רבות במקרא:

1. מבחינה טבעית: האלון והאלה בעלי יכולת שרידות גבוהה ביותר במצבי בצורת, חורבן, שרפה ורעיית צאן, כפי שהדבר מופיע במקורות, כדוגמת פסוק הנחמה הנאמר לאחר פסוקי הפורענות הקשה:
וְעוֹד בָּהּ עֲשָׂרָה וְשִׁבְעָה וְהִיא לְבָעֵר כָּאֵלֶּה וְכָאֵלֶּה וְאֲשֶׁר בְּשִׁלְכֶת מִצָּבֶת בָּם יָרַע קֶדֶשׁ מִצָּבֶתָהּ (יש' ו 13).
כך הסביר רש"י פסוק זה:

כאלה וכאלון, אשר בעת זמן שלכת שלהם, שהם משליכים עליהם בימי הסתיו שילוך אחר שילוך, עד שאין נותר בה זולתי המצבת - אף הם, זרע קדש הנמצאים בהם, עומדים בקדושתם, הם יהיו לה למצבת.
וכן ראב"ע:

שיעמדו עוד ויהיו נצבים תמיד.

וגם רד"ק שצירף לפירושו את הסברו של תרגום יונתן:

כי אע"פ שיגלו כולם, לא תחשבו כי יכלו בגלות ולא ישובו לארצם, כי עוד יפריחו ויצמחו וישובו לארצם.³⁷

32. על חשיבותה של העיר שכם כעיר מקודשת כתב מזר: "העיר שכם בפני עצמה, המוזכרת הרבה במקרא, אינה נזכרת במפורש בתעודות החיצוניות הקדומות; אבל ייתכן שהצדק עם אולברייט המשער, שהשם *al ili* (עיר-אל) [...] הוא כינוי העיר שכם [...] אם אמנם נכונה סברה זו, הרי שיש בכינויה של העיר בשם זה משום הדגשת חשיבותה כמקום מקדש" - ב' מזר, **כנען וישראל: מחקרים היסטוריים**², ירושלים תש"מ, עמ' 145.

33. עמר (לעיל הערה 29), עמ' 81.

34. עמר (לעיל הערה 29), עמ' 83.

35. דפני (לעיל הערה 27), עמ' 26.

36. אחד ממאפייניו של "יער" כיום הוא עצים גבוהים, לעומת "חורש" שבו גדלים עצים נמוכים ושיחים. ייתכן שבתקופת המקרא ההגדרות של "יער" ו"חורש" היו שונות, ראו: נ"ה טור-סיני, 'יער', **אנציקלופדיה מקראית**, ג, עמ' 722-723; ב' מזר, 'יער', **אנציקלופדיה מקראית**, ג, עמ' 723-727; י' פליקס, **טבע וארץ בתנ"ך: פרקים באקולוגיה מקראית**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 186-187; רוזנסון (לעיל הערה 25), עמ' 13-27; D. Baly, *The Geography of the Bible*, New York 1974, pp. 101-111.

37. וכן תרגם יונתן פסוק זה: "כבוטמא וכבלוטא, דבמתר טרפוהי דמין ליבשין, ועד כען אינון רטיבין לקימא מהון זרעא; כן גלותא דישראל, יתכנשון ויתובון לארעהון, ארי זרעא דקודשא נצבתהון".

בין ישראל לעמים: הרים גבוהים ואילנות גדולים כפולחן דתי על פי המקרא, חז"ל והפרשנות היהודית

2. סיבה מטפזית: עצים אלו שייכים לקטגוריית העצים הקדושים בארץ, שבהם אפשר למנות שני מיני אלות (ארץ-ישראלית ואטלנטית) ושני מיני אלון (תבור ומצוי).³⁸

מסקנתנו היא שסיבת תפוצתם בפסוקי המקרא מעידה על תכונות ההישרדות של האלון והאלה, ודבר זה ניכר גם בשמם "אל", במובן של כוח ועוצמה.

בפסוקי המקרא ישנם תיאורים רבים של שלטון האל על בריאת הצמחים וכוחו הרב לעומתם, והדוגמה הטובה לכך היא עץ הארז: הארז מתואר במקרא כעץ גדול ממדים (יח' יז 22-23) וכסמל לעוצמה (מל"ב יד 9; יר' כב 15), אך האל יכול לנטוע אותם (יש' מא 19) ואף לשבור אותם (יש' ב 13; תה' כט 5).³⁹ ההשקפה היהודית במקרא ובחז"ל לא רק שאינה מקדשת צמחים אלא אף נוקטת בהימנעות מכך, בין השאר מתוך "שתיקת הכתוב" בעניין זיהוי של עץ הדעת בגן עדן,⁴⁰ וכך בציווי על נטילת ארבעת המינים (וי' כג 39-40). כפי שצינו לעיל על אודות בעיית הזיהוי הוודאי בהרים הקדושים, גם במקרה של ארבעת המינים יש מגוון דעות באשר לזיהויים המדויק, כפי שמובא במדרש:

"פרי עץ הדר" מי יאמר שהוא אתרוג כל האילנות עושין פירות הדר. "כפות תמרים" התורה אמרה טול שתי כפות תמרים להלל בהן והוא אינו נוטל אלא לולב, לבה של תמרה. "וענף עץ עבות" מי יאמר שהוא הדס הרי הוא אומר במקום אחר (נחמיה ח) "צאו ההר והביאו עלי זית" וגו'. "וערבי נחל" כל האילנות גדלין במים. וארבעה לא ידעתים חזר ומזכיר פעם אחרת שנא' [מך] "שלשה המה מטיבי" וגו' אלו ד' מניין שכל אחד ואחד מישראל הולך ורץ ולוקח לו מהן להלל להקב"ה והם נראים קטנים בעיני אדם וגדולים המה לפני הקדוש ברוך הוא. ומי פירש להם לישראל על הד' מניין האלו שהן אתרוג לולב הדס ערבה? חכמים (ויקרא רבה [וילנא] ל, טו).

ובפרט באשר לזיהוי של האתרוג:

"פרי עץ הדר". עץ שפריו הדר ועצו הדר אי זה זה אתרוג. אין תימר רימונא פריו הדר ואין עצו הדר, אין תימר חרובה עצו הדר ואין פריו הדר, אי זה זה אתרוג. הדר א"ר לוי שהוא דר באילנו משנה לחבירתה. אמר רבי תנחומא תירגם עקילס הדר הידור. אילן שהוא גדל על פני המים. תני רשב"י (ויקרא כג, מ) "ולקחתם לכם פרי עץ הדר" עץ שפריו הדר ועצו הדר. טעם פריו כטעם עצו. טעם עצו כטעם פריו. פרי דומה לעצו עצו דומה לפריו ואי זה זה אתרוג (תלמוד ירושלמי [וילנא], סוכה ג, ה).⁴¹

ייתכן שמטרת העמימות בזיהוי אותם ארבעת המינים הניטלים בחג האסיף (וי' כג 39; דב' טז 13) בשיאה של

38. שני עצים קדושים אחרים, ששמם לא מופיע במקרא, אך מופיע בתקופת חז"ל, ואפשר להעריך שהיו קיימים גם בתקופה המקראית הם החרוב והמלש הדרומי, ראו: א' שמידע ואחרים, 'עצים קדושים וקשישים בישראל: האם הם שריד ליער הקדום שכיסה לפנינו את אזורנו', כמעט אלפיים, 12 (1996), עמ' 10-19. לדבריה של ליסובסקי, האלון המצוי הוא העץ השולט באזורים בין העצים המקודשים והבא אחריו האלה האטלנטית, ראו: ליסובסקי (לעיל הערה 29), עמ' 58. לטענת ליסובסקי, העצים המקודשים הם בעיקר עצים שניטעו מתוקף היותם עצים מקודשים ולכן אינם משמשים ראייה למיני העצים ותפוצתם בחורש הטבעי – ליסובסקי (שם), עמ' 65.

39. במקומות רבים נכתב על גדיעת הארז הפועל "כרת", כגון 'נעשה צנה ויכרתו לי ארזים מן הלבנון ונעבדי יְהוָה עִבְדֵיךָ וְשָׁכַר עִבְדֵיךָ אֶתְּךָ לָךְ כָּל־אֲשֶׁר תֹּאמַר כִּי אֲתָה יְדַעַת כִּי אֵין בָּנוּ אִישׁ יָדָע לִכְרֹת עֲצִים כְּצִדְנִים' (מל"א ה 20): אחד הדברים המאפיין את הארז, על אף גודלו המרשים, הוא אי יכולתו להשתקם לאחר גדיעתו ולכן פעולה זו נקראת "כריתה", פועל המופיע אומנם בגדיעת עצים בכלל (דב' יט 5 ועוד) אך מופיע בעיקר בעניין ארז. ראו: י' רוזנסון, 'הארז במקורותינו', סיני, צג (תשמ"ג), עמ' קמב-קנח.

40. מחקרים רבים נכתבו על זיהויים שונים, ראו: מ' כסלו, 'עץ הדעת חטה היה', סיני, קיט (תשנ"ז), עמ' עד-עה; מ' כסלו, 'עץ הדעת תאנה היה', סיני, קכב (תשנ"ח). קכט-קלג; מ' כסלו, 'עץ הדעת חטה היה', סיני, קכה (תש"ס), עמ' ט-יח; מ' כסלו, 'עץ הדעת גפן היה', סיני, קכו-קכז (תש"ס-תשס"א), עמ' רסט-רעה; י' רוזנסון, 'מה היה אותו אילן? על מדרש, פרשנות ומחשבות חינוכיות', הגות, 3-4 (2002), עמ' 51-74. נוסף על כך יש זיהוי מוטעה של עץ התפוח (Malus pumila). לדעת באסל, מקור זיהוי של התפוח עם עץ הדעת קשור לשמו הלטיני Malus וגם המילה "רוע" הנגזרת מאותו שורש Male. באסל מחזקת את דבריה במקורות אחרים, כמו סיפור גן העדן השומרי "אנכי ונינחורסג", המקבילה המסופוטמית הקרובה ביותר ל"גן עדן" המקראי, שגם בו התפוחים מוזכרים פעמים רבות, וכן ב'שבועות הנשים', אחד משירי האהבה השומריים, מופיע גן של תפוחים, וכן במיתוסים עתיקים אחרים ובמיתולוגיות רבות, ראו: מ' באסל, 'תפוח – כמיהה לגן עדן', מעמקים, 9 (תשס"ז), http://www.daat.ac.il/daat/ktav_et/maamar.asp?ktav=1&id=334

41. אריאלי בוחן בהרחבה את ההצעות השונות לזיהוי הריאלי של האתרוג ועצים אחרים עם "פרי עץ הדר". הוא סבור כי יש קשר בין "פרי עץ הדר" למילה dār באכדית שמשמעותה "נצח" ובמילים אחרות "פרי עץ החיים" ולדבריו יש לזהות את "פרי עץ הדר" עם הארז, ראו: ש' אריאלי, "פרי עץ הדר" – "פרי עץ החיים", בית מקרא, 59, ב (תשע"ד), עמ' 5-40.

עונת האסיף, עשויה לחדד את החשיבות בהכרת התלות של האדם בה' ובכוחותיו הכבירים כנגד הטבע.⁴²

סיכום

מקורות רבים במקרא מתארים את ההרים הגבוהים ואת העצים המקודשים כחלק מהתפיסה האלילית הקדומה. המאמר מתאר כמה קווי דמיון חופפים בין תפיסת עוצמת שלטונו של האל וביטויה בעולם הגאוגרפיה והטבע בפולחן הפגני ובין יסודות האמונה היהודית, כמו מתן תורה בהר סיני ואחד משמותיו של הקב"ה - "שדי" שמתאר את שלטון ה' על ההרים הגבוהים ויכולתו ליצור גבולות. עם זה יש לציין כי המקורות המקראיים מסווים כביכול את מיקומם הגאוגרפי של הר סיני ומיקומו של בית המקדש ומדגישים את נמיכות הקומה שלהם, ובכך הם מלמדים על השימוש בגאוגרפיה ככלי לעבודת ה' ולא כמטרה. גישה זו נכונה גם בהבדל בין התפיסה הפגנית הרואה בצמחים חלק מהפולחן ובין האמונה היהודית הרואה בצמחים אמצעי לעבודת ה' ולא חפץ קדוש.⁴³

42. דוויק מצאה שיש קווי דמיון בין מנהגי ארבעת המינים וחג הסוכות במקרא לפולחן האל דיוניסוס (Dionysos) – אל היין, הפריין והאקסטזה, בתרבות היוונית והרומית, ראו: ד' דוויק, 'חג הסוכות, ארבעת המינים ופולחן דיוניסוס: דו-שיח בין-תרבותי', ציון, 2, 73 (תשס"ח), עמ' 119-138.

43. רעיון זה מזכיר את האמור על הפרה אדומה, כפי שר' יוחנן בן זכאי אמר לתלמידיו: "לא המת מטמא, ולא פרה מטהרה ולא המים מטהרין, אלא אמר הקב"ה: חוקה חקקתי, גזירה גזרתי, אין אתה רשאי לעבור על גזרתי". ליבוביץ' עסקה בסוגיית פרה אדומה ומסכמת את דבריה בהבאת דברי ריב"ז וכותבת: "אין הטומאה נתונה בטבע עצמו, לא במת ולא בנוגע בו, אין היא כוח דימוני או מזיק ממשי הנובע ממהותו של המת, ואין אפר פרה או מי חטאת משהו המטהר בטבעו [...] ולואי ולא היה חלקנו בין המחפשים טעמים רציונליים בדברים שאין כוח הרציו חל עליהם, ויהי חלקנו בין תלמידי ר' יוחנן בן זכאי המקבלים על עצמם עול חוקים, כעול שאר המצוות" – נ' ליבוביץ', עיונים חדשים בספר במדבר: בעקבות פרשנינו הראשונים והאחרונים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 245.